

Marie Dohnalová-Slámová

POZNÁMKA
K ENGELSOVU
ANTI-DÜHRINGOVI

V úvahách o názorech významných myslitelů máme vždy výhodu, můžeme-li vycházet z prací, jež představují určitou syntézu jejich celoživotního díla. Nesporně mezi ně patří Engelsův „Anti-Dühring“. I když je zaměřen polemicky, obsahuje ve svých třech základních oddílech (Filozofie — Politická ekonomie — Socialismus) jasné shrnutí klasické marxistické teorie. Proto také jeho postavení a vliv v dějinách socialismu byly mimořádné.

Vystihuje to předmluva k 20. svazku spisů Karla Marxe a Bedřicha Engelse: „Engelsova kniha je jedinečným shrnutím vývoje marxismu za tři desetiletí, tj. od jeho vzniku v polovině čtyřicátých let až do poloviny sedmdesátých let 19. století. Obsahuje ve zhuštěné formě vše, čeho za tu dobu dosáhl maximum v oblasti teorie. Engels zde mistrovsky uplatnil metodu materialistické dialektiky. Přitom široce využil svých rozsáhlých znalostí z filozofie, politické ekonomie a historie, dále svého dlouholetého studia přírodních věd a vojenství a rozvinul v „Anti-Dühringovi“ ono skvělé mistrovství polemiky, v němž se Marx a Engels od své společné práce na „Svaté rodině“ a na „Německé ideologii“ neustále zdokonalovali. V široké míře uplatnil a popularizoval ve své knize materiál z prvního dílu „Kapitálu“ a jednotlivé teze z tehdy ještě nepublikované Marxovy „Kritiky Gothajského programu.“¹⁾

Dnes po více než sto letech bouřlivého vývoje lidstva, v němž se odehrály dvě světové války, vznikla první socialistická země a světové socialistické společenství, zaniklo světové koloniální panství kapitalismu a vynořil se „třetí svět“ rozvojových zemí, zahrnující velkou většinu lidstva, je mapa světa radikálně změněna.

Po vybudování základů socialismu se v mnoha zemích otevírají nové obzory

¹⁾ K. Marx — B. Engels, *Spisy* 20, Praha 1966, s. 10.

na základech velké revoluce ve výrobních silách druhé poloviny našeho století — probíhající vědeckotechnické revoluce. Vzniká nutnost řešit velmi složité problémy řízení socialistické společenské produkce na úrovni podstatně odlišné od tradiční industrializace, jakou nikdo v minulém století netušil. Technickým jádrem je objev samočinných počítačů, snad největší inovace v dějinách lidstva, jejich masové nasazení do všech oblastí lidské činnosti a s ním spjatá automatizace produkce. Z této perspektivy se chceme jen na okraj Engelsova díla vrátit k některým myšlenkám, které se výrazně týkají dnešních problémů.

---

1. VLASTNICTVÍ, KLASICKÁ INDUSTRIALIZACE A VĚDECKOTECHNICKÁ REVOLUCE

Začněme poznámkou o změnách v oblasti vlastnictví, části onoho komplexu, který obvykle zahrnujeme do celku „výrobních poměrů“ konkrétního společenského systému. Při četbě Engelsova Anti-Dühringu si musíme být vědomi, že v době jeho vzniku v 70. letech minulého století — sto let po začátku „průmyslové revoluce“ v Anglii — byla tradiční či klasická industrializace, růst průmyslové velkovýroby stále ještě v raném stadiu svého rozmachu. Ten nastupuje až v posledních desetiletích 19. století. Tehdy se výroba oceli, jež byla důležitým měřítkem vyspělosti průmyslu, zvýšila během třiceti let na světě padesátkrát. Probíhala koncentrace kapitálu a výroby do velkých a mamutích podniků zaměstnávajících tisíce a nakonec desetitisíce lidí, jak to předvídal Marx.

Stále ještě byla většina populace zaměstnána v zemědělství, podle dnešních měřítek málo produktivním: poklesu pod 25 % zaměstnané populace, který je charakteristický pro industrializované země, a velkého přesunu pracujících do průmyslu bylo i v nejvyspělejších zemích dosaženo vlastně až počátkem našeho století. Přesto už do této doby dosáhla produktivita průmyslové práce takového stupně, který lze těžko srovnávat s produktivitou zemědělských společností a s poměry feudálních systémů.

Došlo k ohromnému převratu v celém způsobu života lidí. S industrializací postupovala rychle urbanizace. Průmysl budoval dopravní síť, zmenšoval vzdálenosti, měnil zvyky a tradice, chrlil spotřební zboží, vytvářel nové potřeby — a s nimi nové tíživé sociální problémy. Obraz, který výstižně vylíčili Marx a Engels v Komunistickém manifestu. Půlstoletí poté, co Adam Smith ukázal, že bohatství národů se rodí z práce dělnických mas, byla nastolena otázka spravedlivého rozdělení tohoto bohatství. Řada sociálních myslitelů a utopických socialistů přemýšlela o tom, jak vyřešit protiklady bohatství a přepychu na straně vlastníků podniků a pozemků, a bídy a nedostatku na

straně masové námezdní síly. Otázka sociální a problém rovnosti se staly osou novodobých dějin.

Marx a Engels ve své teorii vědeckého socialismu vycházeli z toho, že už *dosahená* úroveň produktivity průmyslové výroby postačuje k zajištění *dostatku* pro všechny členy společnosti, jestliže budou zespolečenštěny výrobní prostředky, společenská produkce racionálně řízena a vědecky plánována a její výsledky účelně rozdělovány. Uved' me k tomu známé místo z Engelsova Anti-Dühringa: „Možnost zajistit všem členům společnosti prostřednictvím společenské výroby existenci, která je nejen materiálně úplně *dostačující* a den ode dne bohatší, nýbrž která jim zaručuje i úplný svobodný rozvoj a uplatnění jejich tělesných a duchovních vloh, tato možnost je tu nyní *poprvé, ale je tu.*“²⁾

„S převzetím výrobních prostředků společností je odstraněna zbožní výroba, a tím i vláda výrobku nad výrobou. Anarchie ve společenské výrobě je nahrazena plánovitou uvědomělou organizací. Boj o individuální existenci ustává. Teprve tím se člověk v jistém smyslu definitivně vyděluje z říše zvířat, vstupuje ze zvířecích životních podmínek do podmínek skutečně lidských. Okruh životních podmínek obklopujících lidi, který až dosud lidi ovládal, se teď dostává pod vládu a kontrolu lidí, kteří se nyní poprvé stávají uvědomělými, skutečnými pány přírody, protože a tím, že se stávají pány svého vlastního zespolečenštění. Teprve pak lidé používají s úplnou znalostí věci, a tedy ovládají zákony svého vlastního společenského konání, které až dosud stály proti nim jako cizí přírodní zákony, jež je ovládaly. Vlastní zespolečenštění lidí, které dosud stálo proti nim, jako by jim je příroda a dějiny naoktrojovaly, se teď stává jejich vlastním svobodným činem. Objektivní, cizí mocnosti, které až dosud ovládaly dějiny, se dostávají pod kontrolu lidí samých. Teprve pak budou lidé dělat své dějiny s plným vědomím sami, teprve pak budou mít společenské příčiny, které uvedli do pohybu, převážně a ve stále rostoucí míře i účinky, které chtěli. Je to skok lidstva z říše nutnosti do říše svobody.“³⁾

Zajištění dostatku pro všechny členy společnosti, tento prvotní cíl socialismu, není ovšem jednoduchý problém. „Dostatek“ je jistě věc relativní, mění se s vývojovými stupni společenské produkce. Všimněme si, že Engels mluví o zajištění existence „materiálně úplně *dostačující*“, tedy můžeme říci pokrytí *základních* sociálních potřeb populace, které budou „den ode dne bohatší“, ovšem za předpokladu, že to bude tou měrou, jakou poroste produktivita práce. Dostatek má znamenat jak odstranění přepychu jedněch, tak nedostatku druhých. Ale neznamená prostou *rovnost* rozdělování materiálních statků.

Z hlediska historických zkušeností socialistických zemí dnes vidíme, jak složi-

²⁾ Tamtéž, s. 280 (přeloženo autorkou).

³⁾ Tamtéž, s. 280—281.

tým problémem je právě *míra* rovnosti, otázka, v čem mají být pokryty potřeby občanů stejně (tedy jak určit onen okruh „základních sociálních potřeb“) a do jaké míry a v čem budou muset být diferencované. Protože je stále přítomna „technická“ podmínka dostatku — stálý růst *produktivity* práce. Rozdělování nemůže jít do takového stupně rovnosti, který by oslaboval *zájem* jednotlivců o pracovní výkon, kvalitu, iniciativu tak, že by stagnovala produktivita. Potom by existence nemohla být „den ode dne bohatší“, ale průměrná životní úroveň by stagnovala. Je to také problém známé „nivelizace“, rovnostářství v odměnách za práci, který vznikl v socialistických zemích a jehož řešení je obtížné.⁴⁾

Tato objektivní podmínka pro vznik socialismu — dostatečně vysoký stupeň produktivity práce — se podle Engelse vytvořila už v druhé polovině 19. století v zemích rychlého rozvoje industrializace. Víme ale, že představovala jen možnost socialismu. Její přeměna ve skutečnost závisela na mnoha dalších faktorech, především na činitelích *politických* a kulturních. Marx a Engels zdůrazňovali, že kapitalismus nepřejde v socialismus automatickým působením vývoje techniky a výrobních sil. Musí být překonán třídním bojem, organizovanou a uvědomělou činností proletariátu, jejímž vyvrcholením je sociální *revoluce*, dobytí politické moci dělnickou třídou. To teprve umožní vyvlastnění buržoazie, zespolečenštění výrobních prostředků a budování nového způsobu výroby. Očekávali ovšem, že k této revoluci dojde nejprve v průmyslově vyspělých zemích, kde se vytvořila žádoucí technická základna společenské produkce a kde zároveň s rozvojem industrializace rostl podíl proletariátu až na polovinu zaměstnané pracovní síly.

Chod historie byl složitější. K první socialistické revoluci došlo v Rusku, kde byl stupeň industrializace nízký, masa populace pracovala v zaostalém zemědělství, ale kde existovaly *politické podmínky* pro dobytí moci revoluční stranou. V této situaci viděl V. I. Lenin historickou možnost provést socialistickou revoluci v zemi ekonomicky a kulturně zaostalé, s tím, že po dobytí moci zajistí komunistická strana socialistickou přeměnu ekonomiky a cílevědomá industrializace umožní i technicky dohnat a předejnat kapitalistické země v produktivitě práce.

Povšimněme si nyní prudkého rozvoje výrobních sil. Jejich změny ovlivnily totiž nejen životní způsob a životní úroveň jednotlivců, ale i samotnou problematiku *vlastnictví*.

⁴⁾ K. M a r x v *Kritice Gothajského programu* jasně vysvětlil, že v socialistické společnosti musí existovat diferencované, a ne rovnostářské odměňování jednotlivců — práce schopné populace — a to tak, že každý bude od společnosti dostávat hodnoty v té míře, v jaké sám přispívá k jejímu bohatství svou prací.

Jak jsme uvedli, považovali klasikové marxismu úroveň produktivity práce průmyslové výroby v 70. letech minulého století za postačující objektivní „technický“ základ socialismu. Ale od té doby prošel vývoj výrobních sil dvěma *dalšími* význačnými stupni, které znamenaly velký vzestup produktivity práce. První představuje určitý závěr tradiční industrializace, koncentrace výroby a kapitálu ve velkopodnicích a nástup vědecké organizace práce a řízení do výroby. Je jím *mechanizace*, charakterizovaná organizací velkovýroby na „běžícím pásu“, typická například v automobilovém průmyslu (H. Ford). Začíná nejprve v USA v 10. letech našeho století a je hned zaváděna i v zemědělství: i zde traktory se sadou zemědělských strojů a rozsáhlé používání strojených hnojiv rychle znásobují produktivitu — jeden zemědělec může vyrobit potraviny zhruba pro třicet lidí! Nastupuje *masová výroba spotřebního zboží*. Jejím symbolem se stává na přelomu 20. let laciný automobil, dostupný širokým vrstvám pracujících.

Zboží, které bylo dříve exkluzivní, přepychové a které si mohli dovolit jen *vlastníci* výrobních prostředků, se stává přístupným pracujícím z jejich mzdy za práci! Vysoká produktivita práce je základem rychlého růstu průměrné životní úrovně. Ta se v nejvyspělejších zemích zdvojnásobuje v průběhu jedné generace, během čtvrtstoletí.

Změny ve výrobních silách si vynucovaly i změny ve výrobních poměrech. Rodinné vlastnictví podniků, typické pro raný kapitalismus, ustupuje formám skupinového soukromého vlastnictví — akciovým společnostem a do jisté míry i státnímu a veřejnému podnikání. Koncentrace a centralizace vede k utváření trustů, kartelů, k monopolizaci jistého stupně, k internacionalizaci kapitálu, jeho expanzi, k vytváření koloniálních říší. Ostré střetání zájmových skupin, velké strukturální změny ve výrobě a bezohledná soutěž o maximální soukromé zisky vedou však, jistě s mnoha dalšími faktory, k velké světové krizi kapitalismu počátkem 30. let, která hrozí revoluční situací. Kapitalismu se ji podařilo zvládnout podstatnou změnou ekonomiky a politického systému, nástupem řízení ekonomiky jako celku státem, používajícím k tomu nepřímých ekonomických a politických nástrojů. V USA se tato změna uskutečňuje nástupem keynesovské ekonomické teorie a její realizací v Rooseveltově politice „nového údělu“. Ale v některých zemích krize vyústí ve fašistickou diktaturu (Německo, Itálie, Japonsko).

Z hlediska naší problematiky musíme vidět, že se tak v průběhu padesáti šedesáti let vcelku značně změnilo postavení a životní úroveň pracujících. Růst produktivity práce a masová výroba spotřebního zboží umožnila, aby *soukromé vlastnictví* předmětů dlouhodobé spotřeby — bytů, domů, aut, vybavení domácností atd. se ve formě „osobního“ vlastnictví stávalo *všeobecným*. Ne ovšem vlastnictví podniků, výrobních prostředků. Ale výsledek byl podobný: to, co

dříve bylo výsadou běžného každodenního života vládnoucích tříd díky jejich vlastnictví výrobních prostředků — tedy vlastnictví „ve velkém“, toho se začaly zmocňovat široké vrstvy „v malém“: nemohly si sice dovolit přepychový vůz, luxusní vilu apod., ale vůz, dům a vybavení domácnosti ano. Touha po tom mít tyto věci je velká, protože většina námezdně pracujících celou epochu nevlastnila nic.

Tak vznikají počátky „konzumní společnosti“, „spotřebitelského způsobu života“, *soukromovlastnické* životní orientace, se strachem o majetek, snahou zajistit jej a rozmnožit. To vše bylo dříve charakteristické pro skupiny maloburžoazie. Jak Marx ukázal v Ekonomicko-filozofických rukopisech, v takových poměrech drobného vlastnictví kvetou všechny nectnosti maloměšťáka, vládne všeobecná závist a průměrnost. Ideálem není jen mít, ale *mít víc* než druhý, než soused. A všichni se posuzují podle toho, kolik mají.

Samozřejmě rozdíly mezi bohatými a chudými nejsou zrušeny, což potvrzují i výzkumy struktury soudobé kapitalistické společnosti. Ale i když i v nejvyspělejších kapitalistických zemích existuje nemalá vrstva chudých, dokonce takto oficiálně klasifikovaných, je chudoba věc relativní: i chudí mohou mít domek, auto, ledničku, televizor. To silně ovlivňuje skutečnost, že ve většině z dvaceti technicky nejvyspělejších zemí kapitalismu neexistuje silné revoluční hnutí proti systému; za likvidaci „statu quo“, že pracující se tzv. „integrují“ do kapitalismu. Bohatství se projevuje spíše jako podíl na moci, vládě a rozhodování než v každodenním životě. Velká většina lidí žije podobně, jezdí autem, nosí stejné šaty, dívá se x hodin na televizi, je formována „masovou kulturou“. Vzniká typ člověka „vnějškově řízeného“, „organizačního“ apod.

Druhý stupeň vývoje výrobních sil, období *vědeckotechnické revoluce* po 2. světové válce dále mohutně stupňuje produktivitu práce a mění život lidí. Ve společenské produkci nastupuje elektronizace a automatizace, „průmysl vědy a objevování“, nová oblast informací a komunikací. V zemědělství „zelená revoluce“ genetiky zvyšuje produktivitu tak, že jeden zemědělec už uživí padesát a více lidí a v zemědělství pracují 5—4 % zaměstnané populace. To, co v každodenním životě znamenal v období tradiční industrializace automobil, televizor, přejímá dnes osobní počítač (v USA jedna firma z desítek výrobců — IBM jich dala v roce 1982—1983 na trh 1,5 miliónů s 30 000 použitelnými programy), videokazety apod. Cena osobního počítače (700 dolarů) se rovná třetině průměrného měsíčního platu kvalifikovaného dělníka. Japonsko v čele ostatních zaplavuje trhy lacinými televizory, fotoaparáty, magnetofony, videokazetami, motocykly, automobily. Bez řídicích elektronických systémů jsou dnes nejrůznější stroje a přístroje prakticky neprodejné na mezinárodním trhu.

Prudký rozvoj vědeckotechnické revoluce umožňuje další změny ve vlastnictví podniků, výrobních prostředků. Typická je v těchto zemích smíšená

ekonomika, v níž vystupují různé formy vlastnictví — od individuálního soukromého, skupinového družstevního, vlastnění podniků zaměstnanci, přes akciové společnosti až po státní podniky (většinou ne přes 10 %). Řízení a organizace práce se dostalo na vysokou úroveň s plným využitím počítačů.

Tato sociální situace, a to znovu opakujeme, má složité příčiny a je v různých kapitalistických zemích odlišná. My chceme jen ukázat, jakou roli v ní hraje onen důležitý faktor, jímž je vzniklé „osobní“, soukromé *vlastnictví*. Přívlastek „osobní“ uvádíme proto, že právě tak „osobní“ bylo v období raného kapitalismu vlastnictví výrobních prostředků. Nyní je jeho existence podmíněna hromadnou výrobou zboží dlouhodobé spotřeby.

---

2. PROBLÉMY ZBOŽNĚ PENĚŽNÍCH VZTAHŮ

Podívejme se teď alespoň stručně, jak a do jaké míry se tyto důsledky rychlého vývoje výrobních sil — během jednoho století! — dotýkají i zemí socialistických a jak se projevují v rámci velmi odlišné ekonomiky.

Engels říká, že s převzetím výrobních prostředků společností je *odstraněna zbožní výroba*. První socialistický stát hned po vítězství revoluce také skutečně realizoval představy klasiků marxismu o nové nekapitalistické ekonomice. První historickou formou zespolečenštění výrobních prostředků bylo ustavení *státního* vlastnictví průmyslových podniků.⁵⁾ V období „válečného komunismu“ (1918—1921) byly v oblasti *výroby* řízené státem zrušeny tržní mechanismy a zbožně peněžní vztahy a zavedeny mechanismy *rozdělování* hmotných prostředků. Stejně tak nastoupilo rozdělování v oblasti *spotřeby*, prakticky formou lístkového systému, charakteristického pro válečná nedostatková hospodářství.

Období NEPu (1921—1924) znamenalo sice návrat k tržnímu hospodářství a zbožně peněžním vztahům, ale v omezeném rozsahu: jen pro milióny soukromých vlastníků zemědělských podniků (jímž byla rozdělena statkářská a občinnová půda), a jen pro objem produkce, který zbyl po odevzdání příslušné kvóty státu. Ustavovaly se orgány státní plánovací komise, které měly centrálně řídit a plánovat celou výrobu socialistické země.

Po období zápasů o koncepci socialistické ekonomiky (1924—1927) vítězí orientace na rychlou industrializaci země souběžně s kolektivizací zemědělství,

⁵⁾ Někdy se setkáváme s tím, že se ztotožňuje společenské vlastnictví se státním. To je nesprávné, už proto, že společnost není totéž co stát. Nebereme-li pojem „stát“ ryze abstraktně, musíme do něj zahrnout především státní aparát, řídicí a administrativní strukturu „státních zaměstnanců“. Státní vlastnictví podniků — to znamená, že je řídí a disponuje s nimi státní aparát, ministerstva, resorty apod. — je *jen jedním* typem nesoukromého vlastnictví, vedle družstevních a dalších různých forem samosprávy pracujících (Marx). V. I. Lenin považoval v daných historických podmínkách Ruska státní kapitalismus za pokrok, který umožní socialistické změny.

zrušením soukromého vlastnictví půdy a základních výrobních prostředků (zemědělských strojů): ty jsou rovněž zestátněny a zemědělská produkce je podrobena centrálnímu řízení stejně jako průmyslová výroba.

Během prvních pětiletok (1929—1938) se ustavuje *systém* nové socialistické ekonomiky. Je to systém centrálního přímého (direktivního) řízení a plánování činnosti všech podniků prostřednictvím hmotně objemových úkolů a ukazatelů. kdy kritériem výkonu všech jednotek je plnění plánu. Je to systém, který v podstatě funguje dodnes v socialistických zemích a je dnes chápán jako model „extenzivního růstu“ ekonomiky.

Jak v něm byl vyřešen problém tržní výroby a *zbožně peněžních* vztahů? Dosud totiž trvají teoretické diskuse mezi marxistickými ekonomy ve všech socialistických zemích o tom, do jaké míry je socialistická produkce zboží výrobou nebo do jaké míry a jak má využívat zbožně peněžních vztahů. Spolu s tím jdou různá praktická opatření k uvolnění těchto vztahů v rámci socialistické ekonomiky, v různých zemích v odlišném rozsahu, a to zvláště pod tlakem nutnosti přejít od extenzivního růstu hospodářství k intenzivnímu rozvoji organicky spojenému s požadavky vědeckotechnické revoluce.

Vraťme se ještě k teoretickým úvahám Marxovým a Engelsovým. Ti ukázali, že historicky specifickým způsobem výroby kapitalistického společenského systému je rozvinutá průmyslová zboží výroba s mechanismy trhu a konkurence. Proto proletářská revoluce musí zlikvidovat tuto ekonomickou podstatu kapitalismu a vytvořit *nový*, komunistický způsob výroby. To vyžaduje *zrušit* zboží výrobu a s ní spjaté zbožně peněžní vztahy, zespolečnit vlastnictví výrobních prostředků (Marx: formy samosprávy pracujících), ustavit vědecké řízení a plánování společenské produkce a namísto peněžních vztahů zavést formy *rozdělování* („přímého rozdělování“), a to nejen v oblasti spotřeby („každému podle jeho potřeb“), ale především také v oblasti výroby.

Neřešili ovšem otázku, *jakými* prostředky a mechanismy budou ve výrobě nahrazeny zbožně peněžní vztahy a tržní mechanismy. Bylo jim ale zřejmé, že to musí být prostředky, které by maximálně podporovaly rozvoj výrobních sil, uplatnění vědy a techniky a nejracionálnější hospodaření.

Jen v Kritice Gothajského programu se Marx zabýval problémem přechodu od kapitalistické zboží výroby ke komunistické a vyvodil, že pokud jde o oblast spotřeby, nemůže být hned zaveden systém rozdělování podle potřeb. Odměňování podle individuálního výkonu musí nejprve zajistit vysokou produktivitu práce a hojnost produktů (včetně toho, aby lidé považovali efektivní práci pro společnost za samozřejmost), aby bylo „z čeho“ rozdělovat.

Ekonomický systém socialismu v SSSR musel být řešen pod tlakem situace *prakticky*, na základě zkušeností „válečného komunismu“ a „NEPu“, v podmínkách, kdy *teoreticky* nebylo jasno a názory ekonomů byly i protichůdné.

Jak tedy byl vyřešen problém zbožní výroby prakticky? Nejde nám o podrobnou analýzu systému, ale jen o zásadní rysy, jež se vztahují k problému zformulovanému v první části stati. V oblasti výroby byly, jak jsme řekli, v rámci centrálního řízení a plánování zbožně peněžní vztahy plně nahrazeny principy hmotně objemového rozdělování: podnikům se určovalo, co a v jaké kvantitě mají vyrobit, a přidělovaly se jim k tomu od jiných výrobců suroviny, energie, polotovary, součásti, pracovní síly atd. Zbožně peněžní vztahy (ceny) přestaly působit jako regulátor výroby. Tím se staly centrální společenské instituce. Peněžní vztahy zůstaly pouhou formou, „slupkou“.⁶⁾

Ale na druhé straně ve spotřebě, ve směně mezi výrobou a spotřebiteli byly naopak zrušeny principy rozdělování spotřebního zboží, jež fungovaly v období „válečného komunismu“, a byly zavedeny peněžní vztahy: pracující byli odměňováni penězi a za ně si opatřují věci sloužící k uspokojování svých potřeb.

Výroba spotřebních statků nepodléhá zákonitostem trhu a není ovlivňována poptávkou spotřebitelů. Je určována centrálním plánováním stejně jako výroba výrobních prostředků, takže spotřebitel nemá vliv na množství určitého „zboží“. Ani cena spotřebních tovarů není určována zákony nabídky a poptávky, ale centrální institucí, cenovým úřadem. Výše odměny za práci jednotlivce není určována působením hodnotového zákona, ale opět centrální institucí (státní mzdovou komisí), a tím je dán i rozsah spotřebního zboží, jež si jedinec může opatřit.

Z toho vyplývají dvě specifické okolnosti:

- a) Protože podniky nemají přímou vazbu své produkce na potřeby spotřebitelů, nemusí je znát a přizpůsobovat jim svou výrobu, závisí rozsah a kvalita uspokojování potřeb populace zcela na znalosti těchto potřeb řídicími a plánujícími orgány a na jejich schopnosti zajistit takovou výrobu, která by je dostatečně uspokojovala. Každý nedostatek v systému řízení a plánování se pak musí projevit jako existence „nedostatkového zboží“, které nelze dostat v obchodech za úředně stanovenou cenu — a začne působit hodnotový zákon, který vyžene reálnou cenu vysoko nad průměrné očekávání.
- b) Protože na výši odměny za práci nepůsobí hodnotový zákon, pak nebude-li odpovídat určení mezd skutečnému výkonu, kvalitě a složitosti práce, dojde k procesu nivelizace a v jeho důsledcích k oslabení motivace jednotlivců a k průměrné nebo nízké produktivitě práce. Dojde-li pak k spojení disfunkcí v obou oblastech — a cena třeba základního, ale nedostatkového spotřebního

⁶⁾ „... V oblasti ekonomického oběhu uvnitř země ztrácí výrobní prostředky vlastnosti zboží, přestávají být zbožím, dostávají se mimo rámec sféry působnosti zákona hodnoty a podržují pouze vnější slupku zboží (kalkulace aj).“

S t a l i n , J. V. , *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*, Praha 1952, s. 53 (přeloženo autorkou).

zboží stoupne na ceny mimo oficiální obchod podléhající hodnotovému zákonu, přičemž mzdy zůstanou „průměrné“, takže si za ně lidé toto zboží nebudou moci opatřit, budou hledat jiné zdroje zisků, než je práce v zaměstnání, aby potřebných nebo žádoucích předmětů dosáhli mimo oficiální obchod.

Vláda peněžních vztahů ve spotřebě nebyla původně absolutní. Protože i zboží pokrývajícího základní potřeby byl nedostatek, fungoval i zde v určitém rozsahu princip rozdělování. Nejmarkantněji v oblasti bydlení: byty nemohly být získány koupí, byly přidělovány jednotlivcům a rodinám státem, a dokonce za cenu ekonomicky neefektivní (nízké nájemné). Také ve zdravotnictví a ve školství — tyto velké oblasti uspokojování základních potřeb byly vyňaty z působení zbožně peněžních vztahů a vládne v nich komunistický princip rozdělování podle potřeb.

Podívejme se na problém zbožní výroby v socialismu *teoreticky* a položme nejprve otázku, co vlastně charakterizuje kapitalistickou výrobu zboží. Víme, že některé prvky zbožní výroby existovaly už v předkapitalistických společenských systémech — peníze, trh atd. Ale teprve v kapitalistické ekonomice vzniká zvláštní *komplex* faktorů, v němž se tyto prvky spojují s jinými v nový celek, *systém*, v němž se jednotlivé prvky vzájemně podmiňují.

O jaký komplex jde? Víme, že jeden jeho důležitý prvek — *peníze* — vznikl už ve starověku jako důležitý prostředek směny, obecný ekvivalent směnné hodnoty nejrůznějších produktů, se vyvinul z primitivnějších prostředků směny, které neměly výhody jeho obecnosti. Proto sama realizace směny, prodej — koupě prostřednictvím peněz ještě nepředstavuje kapitalistické hospodářství a může být využita i jinými systémy.

Podobně *trh* sám o sobě je sice historicky podmíněn dělbou práce (především mezi zemědělstvím, řemeslem a obchodem), ale do jisté doby představuje jen místo, kde se uskutečňuje směna a kde může vznikat obchodní kapitál. Většina výrobců nevyrábí pro trh, ale buď své výrobky odvádí vlastníku výrobních prostředků, který je spotřebovává, nebo je spotřebovává sama. Na trh jdou pak víceméně jen přebytky. Vlastní výroba pro trh je podmíněna dalším růstem dělby práce, produktivity a populace.

Které tedy specifické prvky přináší kapitalismus počínaje zhruba 16. stoletím? Především nepochybně to, že vznikají prvky *průmyslové*, tovární výroby s vyššími stupni dělby práce a s vyšší produktivitou, jejichž produkce je přímo určena na trh, pro spotřebu anonymních kupců. Obchodní kapitál je *investován* do průmyslové výroby. Vzniká typ podnikatele v rámci celkové změny společenského *hodnotového* systému.

Zatímco ještě ve feudální společnosti je cílem vládnoucích majetných vrstev zábava a spotřeba, vystupuje nyní do popředí hodnota *práce* s příkazem investovat přebytky do podnikání a rozšířené produkce. *Podnikání* se dostává do

ochrany právního řádu, vítězí ideologie a politika svobody podnikání a *volné soutěže*: každý může podnikat a vstupovat do soutěže s ostatními, konkurenci je dán volný průběh. Stát nemá nijak zasahovat do ekonomických mechanismů, má jen zaručovat prostor pro volnou hru sil mezi soukromými vlastníky podniků. Teorie liberalismu předpokládá, že maximální prospěch podnikatelů vede také k maximálnímu užtku pracujících a celého státu, protože „přirozený výběr“ prosazuje nejschopnější a nejpodnikavější. Tyto základní prvky nového systému musíme mít na mysli.

V tržní výrobě v podmínkách volné soutěže, kde nikdo nemá v žádné oblasti *monopol*, je kritériem úspěšného výkonu peněžní *zisk*, zhruba rozdíl mezi výrobními náklady a cenou realizovanou na trhu. Bez docílení zisku je podnikání ztrátové a daný výrobce musí ustoupit jiným, produktivnějším. Žádný výrobce neví ovšem předem s jistotou, zda uspěje. Proto každé podnikání s sebou nese značné riziko. Výroba je zaměřena na spotřebu a *spotřebitele*, na jeho *poptávku* po určitém zboží, jímž chce uspokojovat své potřeby. Producent musí předem tuto potřebu poznávat a hodnotit. Má-li to dělat racionálně, musí mít možnost *propočítat* si, zda se mu podnikání v dané oblasti vyplatí, zda může očekávat zisk. Aby to mohl činit, musí existovat nějaké mechanismy, které objektivně, to jest nezávisle na jednotlivém subjektu, určují *ceny* zboží.

Tím se dostáváme k hlavnímu zákonu kapitalistické ekonomiky, *hodnotovému zákonu*, který začíná působit v uvedených podmínkách. Zformulovali jej představitelé klasické politické ekonomie Smith a Ricardo a podrobně jeho fungování rozebral K. Marx. Protože se často setkáváme s ne zcela přesným chápáním tohoto zákona, vyložíme jej blíže. Bude pak jasné, že neznamená pouhou *existenci* „zbožně peněžních vztahů“. Jen to, že směna se buď vůbec nebo také uskutečňuje v penězích, nebo že se ve výrobě nějak objevují „zbožně peněžní vztahy“.

Stručně řečeno hodnotový zákon říká, že v daných podmínkách se *cena* zboží rovná jeho *hodnotě*, že je tedy hodnotou vyjádřenou v penězích. V jednotlivých případech existuje kolísání způsobené tím, že míra zisku se mění. Z hlediska výrobce se cena rozkládá na dva základní faktory — výrobní náklady a zisk (jehož míra závisí na mnoha okolnostech), z hlediska spotřebitele vystupuje *užitná* hodnota, užítkovost výrobku vzhledem k potřebám (a ta se mění v závislosti na míře uspokojení potřeb). Dlouhodobě ovšem existuje na straně výroby tendence k zprůměrnování tlakem trhu, na straně spotřebitele poptávka po novém zboží. Tato rovnost ceny a hodnoty („směnné hodnoty“) je velmi důležitá. Hodnotu jakéhokoliv výrobku, ale nejen výrobku v pravém slova smyslu, nemůžeme totiž určit *přímo*, ale jen zprostředkovaně, prostřednictvím mechanismů trhu, směny, poptávky. Hodnota stejně jako cena nejsou nikdy absolutní, vždy jen relativní, v závislosti na složitém komplexu faktorů.

Řekli jsme, že hodnotový zákon působí „za daných podmínek“. To je pochopitelné, protože každý zákon, i třeba fyzikální, je vázán na určité podmínky. Aby mohl hodnotový zákon působit, musí být splněny ony podmínky, o nichž jsme mluvili a které charakterizují vznik kapitalismu, ve svém komplexu. Můžeme se teď ptát, které faktory pak způsobují, že cena na trhu objektivně vyjadřuje hodnotu. Z technického hlediska je můžeme rozdělit do základních subsystémů — faktorů výroby, faktorů spotřeby a mezinárodního trhu.

Systém vnitřních výrobců je ve svobodném podnikání určován konkurencí, do níž může vstoupit každý, kdo sežene potřebný kapitál. V každé oblasti existuje vždy určitý počet výrobců (monopolizace by zničila samy podmínky fungování kapitalistické výroby, proto může jít jen do určitého stupně), takže žádný subjekt nemůže diktovat cenu na trhu. Nadto vstupují do hry zahraniční výrobci, jejichž úsilí může být sice ztíženo různými ochrannými opatřeními, ale nemůže být zcela vyloučeno. Ze strany výroby působí tedy na určení hodnoty a ceny zboží výše výrobních nákladů (cena energie, surovin, pracovní síly, techniky apod.) velmi proměnlivých místně i časově, a ani žádný výrobce ani výroba vcelku nemůže cenu určovat. Ta je na jednotlivých subjektech nezávislá.⁷⁾

K tomu ovšem přistupuje stejnou vahou stránka směny a spotřeby. Vždyť výroba je určena pro směnu, spotřebu, pokrytí potřeb populace, i když soukromý zisk vystupuje jako bezprostřední cíl podnikání. Kdyby produkty neměly užitek pro lidi, nepokrývaly jejich potřeby (neměly „užitnou hodnotu“), neměly by ani žádnou hodnotu a cenu. Zboží sice vyrobené, ale neprodané, nemá pak ani cenu, ale ani hodnotu, ba má ji minusovou, tj. marně vynaložené výrobní náklady. A tak faktory poptávky (vzácnost, módnost, novost atd. zboží) určují stejně cenu jako faktory výroby!⁸⁾

Tím tedy je dána objektivnost hodnotového zákona, objektivnost hodnoty a ceny. A tím se také cenové mechanismy stávají regulátory celého hospodář-

⁷⁾ Vidíme-li vývoj průmyslové výroby v celkovém rámci společenském, vyvstane nám jasně úloha vědy a techniky. Jejich rozvoj především od 17. století podmiňoval konstrukci strojů, základního prvku průmyslové výroby, a umožnil přechod od používání prostých nástrojů k práci mechanismů. Z toho plyne, že z faktorů určujících efektivnost a rentabilitu výroby, hodnotu a cenu „výrobní“ význačně stoupá role nové techniky a klesá objem pracovní síly. Kvalitativního skoku dosahuje tento trend nástupem počítačů a automatizace, kdy celé výrobní cykly probíhají bez vynakládání pracovní síly člověka: ta je nahrazena pracovní silou strojů. Konkurence vykonává na podnikatele tlak, aby neustále inovoval výrobní prostředky a zmenšoval podíl živé práce. Ovšem stejně tak tlak spotřebitelů, poptávka po špičkovém zboží. Role vědy a techniky se projevuje i v tom, že pro samotnou produkci zboží mají stále větší význam předvýrobní etapy a „nevýrobní“ sféry.

⁸⁾ Musíme se oprostít od vžitě představy, že poptávka neurčuje hodnotu zboží. Mnoho lidí se domnívá, že zboží, které jde na trh, má už konečnou hodnotu plynoucí z činitelů výroby. Uznává se sice, že poptávka (potřeba) může mít vliv na cenu, ale ne na hodnotu. Podle toho by však mělo mít hodnotu i množství zboží, které nikdo nechce a jež je neprodejně.

ství. To je rozhodující kritérium kapitalistické zbožní výroby, které se projevuje i v tom, že měřítkem každého podnikání je *zisk*.

Po tomto výkladu můžeme konstatovat, že socialistický systém výroby *není* a nemůže být zbožní výrobou, jejíž systém rozvinul kapitalismus, včetně dnešního nepřímého řízení ekonomiky státem. Nemohou v něm fungovat mechanismy hodnotového zákona a ceny nemají regulativní funkci. *Systém* je podstatně odlišný, i když v něm mohou vystupovat *některé prvky* rozvinuté zbožní výroby. To jsou ovšem dvě různé věci. Engelsova teorie o zrušení zbožní výroby se tak historicky uskutečnila.

Které prvky socialistická ekonomika využívá? Především *peněz* jako obecného měřítka hodnoty a prostředku směny mezi výrobou a spotřebiteli. A to proto, že zatím neznáme dokonalejší prostředek dostatečně odpovídající dnešnímu složitému systému společenské produkce a ekonomického života.⁹⁾ Peněžní (nebo jak se říká „zbožně peněžní“) vztahy vystupují tu ale jen ve své funkci zprostředkovatele vztahu „prodej — koupě“, jako cena spotřebního zboží vůči spotřebiteli. Nejsou regulátorem výroby, tím je centrální řízení a plánování. Všechny ceny výrobků jsou určovány jediným subjektem — státním cenovým úřadem, a ne hodnotovým zákonem, jež charakterizuje kapitalistickou výrobu a trh.¹⁰⁾

Chápeme-li socialistickou ekonomiku a celou novou sociální strukturu jako proces, jako systém, který se stále ještě dotváří a přetváří, musíme věcně poznávat stávající a vznikající rozpory a protiklady, z nichž některé nebyly dosud efektivně vyřešeny a překonány.¹¹⁾ Nesporně i proto, že nejsou dostatečně propracovány teoretické koncepce (například právě dalšího vývoje ekomi-

⁹⁾ Zatím použité formy *rozdělování spotřebních statků* jsou formy lístkového přidělového systému, jenž je součástí nedostatkového (typicky válečného) hospodářství. Zde jednotlivé hodnoty (například 1 kg cukru) nejsou obecně směnitelné (třeba za pár bot) v legální síti rozdělování a žádná nevystupuje jako obecná hodnota ve vztahu „prodej — koupě“. Ale každé nedostatkové hospodářství vyvolává k životu „černý trh“, kde okamžitě působí zákony nabídky a poptávky a objeví se dvě formy směny: první, peněžní, redukuje rozmanitost výrobků na peněžní ekvivalenty; druhá představuje vlastně naturální směnu, kdy jeden obecně žádaný nedostatkový produkt vystupuje jako měřítko směny za všechny ostatní nedostatkové výrobky, přičemž ty mohou být zastoupeny nějakou službou. Zatím neznáme jiné, stejně přiměřené nebo vhodnější prostředky rozdělování v takovém hospodářství, kde na trhu existuje dostatek nebo i přebytek produktů odpovídajících současným potřebám populace.

¹⁰⁾ Protože ceny nevystupují jako regulátor produkce, nemohou hrát objektivní funkci v účetnictví podniků a v propočtech rentability činnosti podniků. Může se stát, že vezme-li cenový úřad za základ stanovení ceny určitého produktu výrobní náklady příslušného podniku, bude cena vyjadřovat průměrné (nebo dokonce zaostalé) výrobní poměry, udržovat nerentabilní situaci a rozcházet se s objektivní hodnotou. Což se ovšem projeví v zahraniční směně, kde lze uplatnit jen výrobky špičkové užitné hodnoty, chceme-li dosáhnout špičkové ceny. Potom vystupuje teprve mezinárodní trh jako kritik vnitřní cenové politiky a ukazatel rentabilnosti podnikání.

¹¹⁾ Uvedme třeba problematiku odměňování práce. Nivelizace, která je důsledkem praktické mzdové politiky, je v protikladu k principům odměňování jednotlivců podle skutečného výkonu, složitosti práce a kvality a z nich plynoucí diferenciaci. Snahou o řešení je například nyní v ČSSR vytvářený Program zvýšení ekonomické účinnosti mzdové soustavy.

ky), a mnohé problémy se proto pod tlakem skutečnosti musí řešit pragmaticky, pouze dílčím a ne systémovým přístupem. Takovým případem je kolísání ekonomické teorie v otázkách zbožní výroby.

V souvislostech naší stati chceme upozornit na specifický druh protikladů, které vystupují v systému „výroba — spotřeba — potřeby“ a ve vztazích mezi výrobcem a spotřebitelem. A které nemají jen čistě ekonomickou povahu, ale i sociální důsledky. Vraťme se nyní, když jsme vyložili problematiku zbožní výroby, k oněm historickým změnám, o nichž jsme mluvili v první části. Také socialistická výroba, po technické stránce výrobních sil víceméně na úrovni vyspělých zemí kapitalistických, je hromadnou velkopřmyslovou výrobou spotřebních produktů.¹²⁾ A v socialistické společnosti se také objevuje (nebo přežívá?) ono všeobecné osobní vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby — domů, aut, chat, pozemků, peněz, luxusních předmětů.

Zatímco v oblasti výroby neexistuje soukromé vlastnictví a nevládnou peněžní vztahy — ty jsou jen onou „slupkou“, pouhou formou rozdělování hmotných faktorů podle plánu, v oblasti spotřeby naopak vládnou peněžní vztahy (koupě — prodej), a ne rozdělování (například přidělování bytů, aut apod. podle objektivní potřeby), a existuje osobní majetek předmětů dlouhodobé spotřeby a obecně peněz.¹³⁾

Váha peněz v každodenním životě lidí je posilována tím, že zatím stále ještě existuje řada „nedostatkových“ produktů jak v okruhu nejzákladnějších potřeb (především bydlení), tak v oblasti kvalitních, módních, luxusních apod. statků. A protože ty nejsou všeobecně ke koupi za úředně stanovené ceny, snaží si je spotřebitelé opatřit podle míry svých potřeb a přání za přeměněné ceny mimo oficiální obchod. Nivelizace v odměnách za práci jim většinou neumožňuje získat potřebné peníze vysokým pracovním výkonem, kvalitou, vzděláním. Důsledkem je subjektivně pociťovaný tlak na jednotlivce, aby hledali příjmy z jiných zdrojů, než je jejich zaměstnání. Ty jsou nejrůznějšího druhu.¹⁴⁾

A tak nevyřešení tohoto protikladu, s nímž souvisí rozpory v systému odměňování, se projevuje v směrech, které musíme z hlediska principů socialismu

¹²⁾ „Pokud jde o předmětnou stránku výrobních sil, neliší se socialismus od materiálně technické základny kapitalismu prakticky nijak.“

J. M a k a l, *Význam Marxovy teorie pracovní hodnoty pro teorii politické ekonomie socialismu*, in: *Oeconomica*, 1983, 2, s. 33, Univerzita Karlova, Praha.

¹³⁾ Tak žádný podnik nemůže od druhého získat jeho produkty (např. energii, suroviny, polotovary) za peníze, koupí na trhu. Může je odebírat v předem naplánovaných hmotných objemech v rámci dodavatelsko-odběratelských vztahů, přičemž převody jsou provázány i peněžními vztahy. I částky přidělené řídicími orgány na investice musí být zajištěny hmotně objemovými výkony v plánu.

¹⁴⁾ Viz: K. V a v r i n ě í k, *Rok 2000: Spor o budoucnost člověka*, 2. vyd., Praha 1984.

považovat za negativní. Předně vyvolávají soukromovlastnické životní orientace lidí a vzory konzumentského životního způsobu s příslušnou majetkovou a peněžní „prestíží“ a „postavením“, protikladné cílům socialistického životního stylu. A dále, jejich důsledkem je *nežádoucí* sociální diferenciacie — velké rozdíly v životní úrovni jednotlivců a rodin, jež nejsou dány jejich pracovním přínosem pro společnost, ale parazitováním na společenském bohatství.¹⁵⁾

Domníváme se, že včasné řešení tohoto protikladu stejně jako rozporů v systému odměňování práce je důležitým momentem souladu mezi výrobními silami společnosti, které rychle mění vědeckotechnická revoluce, a komplexem výrobních vztahů společnosti. I základním prvkem rozvoje socialistické morálky a nového životního stylu.

Vycházejíce z Engelsových tezí v Anti-Dühringu jsme se pokusili zformulovat některé problémy vývoje socialismu, který se mezitím změnil z teorie ve význačnou sociální realitu dnešního světa. Problémy, které dostávají nové významové rysy v souvislostech plánovitého řízení přechodu socialistické ekonomiky k intenzivnímu rozvoji a k rychlému uplatnění vědeckotechnického pokroku. Tím vznikají i nové úkoly pro sociologickou teorii.

¹⁵⁾ Tak jugoslávský list „Borba“ v informaci o jednání jednoho z pracovních orgánů Skupštiny SFRJ (parlamentu) konstatuje: „Bezpracné obohacování za pomoci různých machinací a zneužívání postavení vytvořilo v jugoslávské společnosti *ohromné sociální rozdíly*, které vážně ohrožují nejenom ekonomický systém, nýbrž přímo útočí na společenskopolitický systém i na důvěru v jeho skutečné hodnoty ... Značná část společenských prostředků se dostává do *soukromých kapes* nejenom za pomoci machinací a trestné činnosti, ale i některých neúčinných vztahů a mezer v zákonných opatřeních. O bezpracném obohacování a vytváření sociálních rozdílů se jednalo již i dříve, ale krok k nápravě se zatím neudělal.“ Podle Rudého Práva z 29. 2. 1984.

**Примечание
к „Анти-Дюрингу“
Энгельса**

Резюме

Статья исходит из „Анти-Дюринга“ Энгельса, из его тезиса о продуктивности производственных сил общества, как объективного условия распределения довольства и об отмене товаро-денежных отношений в новом коммунистическом методе производства. Рассматриваются изменения, происшедшие со времени написания приведенного творения в области собственности. Развитие производственных сил прошло через две знаменательные стадии, которые означали резкое повышение производительности труда: через механизацию крупного промышленного производства и связанное с ней массовое производство товаров широкого потребления, которое делает возможным большой рост личной собственности и возникновение „потребительского общества; и через развитие научно-технической революции, которая означает качественно новый этап производственных сил.

Энгельс предполагал, что социалистическая революция устранил товарное производство. На самом деле в области производства денежные отношения были заменены материально-объемным распределением, но в области потребления, за исключением школьных услуг и здравоохранения, денежные отношения существуют. В социализме механизмы закона стоимости в крупном промышленном производстве заменены прямым центральным управлением и планированием, цены перестали быть регуляторами производства. Но то, что денежные отношения господствуют в области потребления создает специфическое противоречие, которое вместе с отрицательными последствиями нивелировки зарплаты вызывает стремление отдельных лиц к побочным заработкам, образцы потребительского образа жизни и нежелательную социальную дифференциацию. Решение указанного противоречия является условием дальнейшего развития социализма.

**Some Notes
on Engels's
"Anti-Dühring"**

Summary

The article is on Engels's Anti-Dühring, on his theses on the productivity of productive forces in the society as an objective prerequisite of the distribution of goods, on the abolition of goods—money relations in the new communist way of production. The changes that have appeared in the sphere of ownership since publishing this work have been investigated. The development of productive forces has undergone two significant epochs that meant steep increase in the productivity of labour: the mechanisation of industrial production on a large scale connected with mass production of consumer goods, which enables a great increase in personal property and the beginning of „consumer society“; with the development of the scientific technological revolution typical for the new stage productive forces.

Engels supposed that socialist revolution would remove the production of goods. In fact money relations within the sphere of production have been substituted by planned distribution of instrument of production, but in the sphere of consumption money relations still exist with the exception of school system and health organisations. Under socialism the mechanisms of the value law in industrial large scale production have been substituted by direct central management and planning system, the prices have stopped regulating the production. But the fact that money relations dominate the sphere of consumption represents a specific contradiction which together with the negative consequences of the levelled wages brings about individual efforts to obtain extra profit, models of consumer life and undesirable social differentiation. The solution of this contradiction means a prerequisite for further development of socialism.